

تقصیر و انجام اعمال مکه توسط بانوان حج گزار در شب عید قربان*

مهدی ساجدی

دانشجوی دکتری فقه و مبانی حقوق اسلامی پردیس فارابی دانشگاه تهران

Email: mehdisajedi85@yahoo.com

دکتر محمد رسول آهانگران^۱

استاد پردیس فارابی دانشگاه تهران

Email: ahangaran@ut.ac.ir

چکیده

مشهور فقهای امامیه معتقدند به جا آوردن تقصیر و اعمال مکه در شب عید قربان برای بانوان حج گزار که از پیشامد قاعدگی بیمناک اند، مجاز است. عمده فقهای متقدم و متأخر درباره حکم سایر بانوان و جواز یا عدم جواز تقصیر شبانه و سپس به جا آوردن اعمال مکه توسط آنان در شب عید قربان، سخنی به میان نیاورده اند. از فتوای مذکور چنین برداشت می شود که تقصیر زودتر از موعد و انجام اعمال مکه، فقط به بانوان معذور اختصاص دارد. برخی از فقهای معاصر نیز به این مطلب تصریح یا دست کم در این باره احتیاط کرده اند و برخی دیگر از فقهای معاصر بر این باورند که مستفاد از روایات این است که بانوان حج گزار که وظیفه شان قربانی است مجازند پس از وکیل گرفتن برای انجام قربانی در روز عید، شبانه تقصیر کنند و برای ادای شبانه اعمال مکه راهی مسجدالحرام شوند. نتیجه این پژوهش که به صورت اسنادی و کتابخانه ای و به روش تحلیل محتوا صورت گرفته حاکی از این است که روایات، که عمده سند شرعی برای این حکم محسوب می شوند به وضوح بر قول اخیر دلالت دارند و ادله مستند دال بر قول عدم جواز از قوت لازم برخوردار نیست.

کلیدواژه ها: تقصیر، عید قربان، ذبح، اعمال مکه، وکالت در قربانی.

* مقاله پژوهشی؛ تاریخ وصول: ۱۳۹۸/۰۹/۱۰؛ تاریخ تصویب نهایی: ۱۳۹۹/۰۳/۲۷.

این مقاله مستخرج از رساله دکتری نویسنده اول با عنوان «واکاوی فقهی مسائل نوپدید در حج و عمره متأثر از توسعه در مکه، مسجدالحرام و مشاعر حج» است.

۱. نویسنده مسئول

Taqsir (cutting the hair and nails) and Performance of Hajj Rites by Female Pilgrims on the Night of Eid al-Adha (the Feast of Sacrifice)

Mahdi Sajedi, Ph.D. Student of Islamic Jurisprudence and Principles of Islamic Law,
Farabi Campus, University of Tehran

Mohammad Rasoul Ahangaran, Ph.D., Professor, Farabi Campus, University of
Tehran (corresponding author)

Abstract

The famous Imamia jurists believe that performing Taqsir (cutting the hair and nails) and the rites of Mecca on the night of Eid al-Adha (the Feast of Sacrifice) is permissible for female pilgrims who fear from menstruation. Most of the earlier and later jurists have not dealt with the precept of other women and the permission or impermissibility of night Taqsir and then their performance of Mecca rites on the night of Eid al-Adha. It is understood from the above said fatwa that premature Taqsir and performing the rites of Mecca are restricted to the excused women. Some contemporary jurists have also clarified or at least been cautious about this matter and some other contemporary jurists maintain that it is understood from narrations that female pilgrims whose duty is to sacrifice are allowed, after appointing an agent for performing the sacrifice on the day of Eid, to perform Taqsir at night and to go to Masjid al-Haram to perform the rites of Mecca at night.

The results of this research, which has been done through documentary and library and content-analyzing method, show that the narrations, as the main religious proof of this precept, clearly signify the latter opinion and reliable proofs indicating impermissibility are not strong enough.

Keywords: Taghsir, Eid al-Adha, Slaughter, the Rites of Mecca, Agency in Sacrificing.

مقدمه

بر اساس روایات و فتوای فقهای امامیه، حجاج بیت‌الله‌الحرام پس از وقوف در سرزمین عرفات و مشعر (مزدلفه) باید به سمت سرزمین منا رفته و روز عید قربان، رمی جمره عقبه، قربانی و حلق یا تقصیر را انجام دهند. البته بانوان حج‌گزار مجازند پس از توقیفی کوتاه در مشعرالحرام (مزدلفه)، به منا رفته و شبانه به رمی جمره عقبه بپردازند. پژوهش درباره یافتن راهکاری از روایات به منظور تسهیل امر حج‌گزاری عموم بانوان، با انجام تقصیر و اعمال مکه در شب عید قربان ضروری است؛ به دلیل اینکه اگر بتوان چنین تسهیلی را از روایات باب حج استنباط کرد، دیگر بی‌توجه بانوان حج‌گزار در شب عید در منا با وجود فضای محدودی که به آنان در منا اختصاص دارد، الزامی نیست و نیز لازم نیست باقی اعمال را به شب یا روزهای بعد از عید قربان موکول کنند و در نتیجه برای ادای اعمال مکه دچار ازدحام نمی‌شوند، بلکه می‌توانند اعمال را با فراغت و آسانی نسبی در شب عید به اتمام برسانند. به عبارت دیگر اگر بانوان حج‌گزار مجاز نباشد که برای انجام اعمال مکه در شب عید به مکه روند، باید اعمال مکه را بعد از اتمام اعمال منا انجام دهند؛ یعنی زمانی که تقریباً همه حجاج برای انجام اعمال مکه به سمت مسجدالحرام روانه هستند و این یعنی انجام اعمال مکه در ازدحام شدید حجاج که کار را برای بانوان دشوار می‌سازد. سؤالی که در این زمینه مطرح می‌شود این است که آیا بانوان حج‌گزار می‌توانند پس از رمی شبانه جمره عقبه، تقصیر را نیز انجام دهند؟ همچنین بر فرض جواز تقصیر شبانه، آیا آنان مجازند پس از تقصیر، شب‌هنگام به مکه رفته و مناسک و اعمال مکه را نیز به جا آورند؟

قبل از پاسخ به پرسش‌های مذکور، مناسب است ابتدا کلام فقها در این زمینه را بررسی کنیم. البته در خصوص موضوع پژوهش، تحقیق مستقلی در قالب کتاب یا مقاله نوشته نشده است و حتی در کتب فقهای متقدم یا متأخر اثری از آن یافت نمی‌شود و تنها برخی از فقهای معاصر به طور محدود به این بحث پرداخته و در اثبات یا رد آن استدلال کرده‌اند. نوآوری پژوهش حاضر نیز در تقویت نظر و استدلال معدود فقهای معاصر است که رأی آنان بر جواز انجام تقصیر و اعمال مکه در شب عید قربان برای بانوان حج‌گزار، استواری یافته است.

۱. اقوال

مشهور بین فقهای امامیه این است که بانوان حج‌گزار مجازند زودتر از سایر حجاج از مشعر به سمت منا کوچ کرده و شبانه رمی جمره عقبه را انجام دهند (علامه حلی، ۲۲۸/۸؛ محقق حلی، ۲۳۱/۱)؛

صاحب‌جواهر، ۷۷/۱۹، تبریزی، صراط‌النجاه، ۲۰۶/۴). در خصوص جواز و عدم جواز تقصیر و انجام اعمال مکه در شب عید دو نظریه وجود دارد:

۱. نظریه مشهور فقهای امامیه مبنی بر جواز انجام تقصیر و اعمال مکه توسط بانوان حج‌گزاری است که از پیشامد قاعدگی قبل از انجام اعمال مکه بیمناک‌اند و نیز وجوب تأخیر ذبح و سایر اعمال از شب عید برای سایر بانوان (ابوالصلاح حلبی، ۱۹۸؛ ابن‌زهرة، ۱۸۶؛ قطب‌الدین کیدری، ۱۶۰؛ قمی سبزواری، ۲۱۲؛ شهید اول، ۴۵۶/۱؛ خویی، المعتمد فی شرح المناسک، ۱۹۱/۵؛ تبریزی، التهذیب فی مناسک العمرة والحج، ۱۷۲/۳؛ شبیری زنجانی، ۲۷۵)، هر چند آنان به این اختصاص تصریح نکرده‌اند.
۲. نظریه برخی از معاصران مبنی بر جواز تقصیر و انجام اعمال مکه برای همه بانوان در شب عید است.

البته مطابق با این نظر، بانوان حج‌گزاری که برعهده‌شان قربانی است باید قبل از تقصیر و رفتن به مکه، فردی را برای انجام ذبح در روز عید وکیل کنند (حکیم، ۱۷۷، فیاض، ۴۸۹).

۲. ادله اقوال

۲-۱. ادله قائلان به عدم جواز

یک: آیه و روایات دال بر لزوم ترتیب بین اعمال روز عید
آیه شریفه: «وَلَا تَحْلِقُوا رُءُوسَكُمْ حَتَّىٰ يَبْلُغَ الْهَدْيُ مَحَلَّهُ» (بقره: ۱۹۶)؛ سرهای خود را تراشید تا قربانی به محلش برسد.

برخی از فقها (علامه حلی، ۳۴۰/۸؛ بحرانی، ۲۴۳/۱۷) معتقدند تعبیر رسیدن قربانی به محل، کنایه از قربانی کردن در منا است. بر اساس این برداشت، تا زمانی که قربانی انجام نگیرد، نباید حج‌گزار اقدام به حلق کند.

روایت صحیح معاویه بن عمار از امام صادق (ع)، حضرت فرمودند: «زمانی که رمی جمره را انجام دادی، هدی و قربانیات را بخیر»^۱ (کلینی، ۴۹۱/۴).

به طور قطع خرید قربانی موضوعیت ندارد و مقصود از خرید، اشتغال به ذبح است. پس خرید قربانی باید بعد از رمی انجام گیرد و ظاهر امر، بر لزوم ترتیب دلالت دارد (بحرانی، ۲۴۲/۱۷؛ صاب‌جواهر، ۲۴۸/۱۹؛ محقق داماد، ۳۵۲/۳).

۱. علی بن ابراهیم عن ابيه عن ابن ابي عمير و محمد بن اسماعيل عن الفضل بن شاذان عن ابن ابي عمير و صفوان بن يحيى عن معاوية بن عمار قال قال ابو عبد الله (ع): «إذا رميت الجفرة فاشتر هديك...».

روایت صحیح عمر بن یزید از امام صادق (ع)، حضرت فرمودند: «وقتی قربانی کردی، آنگاه سرت را بتراش و غسل نما»^۱ (طوسی، ۲۴۰/۵؛ حر عاملی، ۲۱۱/۱۴).

فائان به عدم جواز معتقدند مطابق با این آیه و روایات، قربانی باید بعد از رمی جمره عقبه صورت گیرد و تقصیر یا حلق نیز پس از قربانی انجام شود. از طرفی زمان انجام رمی جمره عقبه بین طلوع و غروب خورشید است، لذا این نتیجه حاصل می شود که زمان ذبح و تقصیر نیز این زمان است و ترخیص بیان شده در روایات برای زنان، تنها نسبت به کوچ شبانه و رمی جمره است؛ از این رو آنان برای انجام ذبح و تقصیر شبانه نیازمند دلیلی هستند که انجام شبانه این دو را برای آنان مجاز بداند و چنین ترخیص و اجازه ای نه تنها در حق کسی که وظیفه اش قربانی کردن است ثابت نیست، بلکه به مقتضای مفهوم شرط در روایت صحیح سعید اعرج، آنان مجاز به تقصیر شبانه نیستند (تبریزی، التهذیب فی مناسک العمرة والحج، ۱۷۲/۳).

دو: مفهوم شرط در روایت صحیح سعید اعرج از امام صادق (ع)

به امام (ع) عرضه داشتم: فدایت شوم با ما زنان همراه هستند. می توانم آنان را شبانه به منا کوچ دهم؟ حضرت فرمودند: بله، می خواهی روش رسول خدا را در پی گیری؟ گفتم: بله. فرمودند: زنان را شبانه کوچ ده و آنان را کوچ نده تا اینکه در جمع (نام دیگر مشعر) آنان را (مدتی) نگه داری، سپس آنان را کوچ بده تا آنان را کنار جمره عظمی (جمره عقبه) آوری تا رمی جمره را انجام دهند، پس اگر برعهده شان قربانی نیست از موها و ناخن هایشان بگیرند و به مکه رفته و طواف و سعی و طواف نساء را به جا آورند؛ سپس به منا باز گردند، در حالی که از اعمال حج (جز بیتوته و رمی روزهای بعد) فارغ شده اند»^۲ (کلینی، ۴/۴۷۵).

این روایت با مفهوم شرط، دلالت بر این دارد که کسی که برعهده اش قربانی است، قبل از ذبح نباید تقصیر کند (خویی، موسوعه الامام الخوئی، ۳۱۷/۲۹). توضیح اینکه مطابق با این روایت، تقصیر شبانه و انجام مناسک مکه در شب عید فقط برای بانوان حج گزار ایجاز است که وظیفه شان قربانی نیست (یعنی بانوانی که در حال انجام حج افراد هستند)، زیرا اگر همه آنان مجاز به تقصیر و انجام مناسک مکه باشند، تفصیل بین کسانی که وظیفه شان ذبح است و غیر آنان بدون وجه خواهد بود. بنا بر پذیرش مفهوم شرط، کسانی که برعهده شان قربانی است نباید تقصیر کرده و به مکه روند، اما با فرض نپذیرش مفهوم برای جمله شرطیه نیز فصاحت و بلاغت در کلام و حکیم بودن شارع و امام معصوم (ع) اقتضا دارد تفصیل در کلام، جهت جدا کردن حکم دو دسته از حج گزاران باشد.

۱. موسی بن القاسم عن محمد بن عمر عن محمد بن عذافر عن عمر بن یزید عن أبي عبد الله (ع) قال: «إِذَا ذَبَحْتَ فَاحْلِقِي فَاحْلِقِي رَأْسَكَ وَاغْتَسِلِي...»
 ۲. عن سعيد الأخرج قال: قلت لأبي عبد الله (ع): جعلت فداك معناه نساء فأفيض بهن بلبيل؟ قال: «نعم؛ تريد أن تصنع كما صنع رسول الله؟» قال: قلت: نعم؛ فقال: «أفيض بهن بلبيل ولا تفيض بهن حتى تغتف بهن يجمعن ثم أفيض بهن حتى تأتي بهن الجمره العظمى فيرمين الجمره فإن لم يكن عليهن ذبح فليأخذن من شعورهن و يقصرن من أظفارهن و يمضين إلى مكة في وجوههن و يظفن بالبيت و يسعين بين الصفا و المروة ثم يرجعن إلى البيت و يظفن أسبوعاً ثم يرجعن إلى منى و قد فرغن من حجهن...»

سه: سیره متشرعه

از جمله ادله مستند اثبات عدم جواز تقصیر شبانه، تمسک به سیره قطعی متشرعان است و اینکه سیره حجاج از زمان تشریح تاکنون بر این امر استوار بوده است که آنان پس از انجام قربانی در روز عید قربان تقصیر یا حلق را انجام می‌دهند (خویی، موسوعه، ۳۱۷/۲۹).

چهار: روایاتی که به حجاج امر کرده است که اعمال خود را با انجام رمی شروع کنند. برخی از فقها معتقدند حکم مزبور را می‌توان از روایات آمر دال بر شروع اعمال با انجام رمی استفاده کرد؛ به دلیل اینکه رمی در روز عید انجام می‌گیرد و لازمه‌اش این است که ذبح و حلق نیز در روز باشد، زیرا این دو مترتب بر رمی هستند (همو، همان، ۳۱۷/۲۹).

پنج: روایات دال بر نهی از خروج از منا قبل از انجام قربانی مانند روایت صحیح سعید سمان از امام صادق (ع): از حضرت شنیدم که فرمودند: «همانا رسول خدا (ص) به تعجیل در کوچ شبانه زنان از مزدلفه به منا امر کرده و فرمان دادند هر یک از آنان که برعهده‌اش قربانی است، رمی را انجام دهد و از منا خارج نشود تا قربانی را ذبح کند و هرکس وظیفه‌اش قربانی نیست برای طواف زیارت به مکه رود»^۱ (کلینی، ۴۷۴/۴).

عبارت «أَمَرَ مَنْ كَانَ مِنْهُمْ عَلَيْهِ هَدْيٌ أَنْ تَرْمِي وَلَا تَبْرَحَ حَتَّى تَذْبَحَ» در روایت مذکور، به صراحت بانوانی که وظیفه‌شان قربانی است را از بیرون رفتن از منا قبل از انجام قربانی منع کرده است.

تعبیر به «لاتبرح حتی تذبح» نیز می‌تواند برای دلالت بر دو چیز بیان شده باشد: اول: مقدم بودن قربانی بر اعمال مکه و اینکه اعمال مکه بعد از انجام قربانی و تقصیر یا حلق باید انجام شود؛

دوم: لزوم انجام قربانی در روز عید؛ زیرا اگر حضرت صرفاً درصدد بیان ترتب اعمال مکه بر قربانی بودند، نهی از خروج از منا لازم نبود و این معنا با عبارتی مانند: «أَمَرَ مَنْ كَانَ مِنْهُمْ عَلَيْهِ هَدْيٌ أَنْ تَرْمِي وَ تَذْبَحَ وَ تَمْضِيَ إِلَى مَكَّةَ» نیز بیان می‌شد، لکن چون ممکن بود برای مخاطب توهم شود که همان‌گونه که کوچ و رمی شبانه جایز است، رفتن به مکه و انجام اعمال مکه نیز در همان شب جایز است، حضرت با نهی از خروج به آنان متذکر می‌شوند که تا زمانی که در روز عید قربانی انجام نگیرد، امکان انجام سایر اعمال وجود ندارد.

ممکن است گفته شود در فقره «حَتَّى تَذْبَحَ»، انجام ذبح مقید به روز عید نشده است، بنابراین چنانچه

۱. عَنْ سَعِيدِ السَّمَّانِ قَالَ سَمِعْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ (ع) يَقُولُ: «إِنَّ رَسُولَ اللَّهِ (ص) عَجَّلَ النِّسَاءَ لَيْلًا مِنَ الْمُزْدَلِفَةِ إِلَى مَنَى وَأَمَرَ مَنْ كَانَ مِنْهُمْ عَلَيْهِ هَدْيٌ أَنْ تَرْمِي وَ لَا تَبْرَحَ حَتَّى تَذْبَحَ وَ مَنْ لَمْ يَكُنْ عَلَيْهِ مِنْهُمْ هَدْيٌ أَنْ تَمْضِيَ إِلَى مَكَّةَ حَتَّى تَرُورَ».

این دسته از بانوان نیز بتوانند شب عید قربانی را انجام دهند، می توانند برای به جا آوردن اعمال مکه روانه مسجدالحرام شوند.

به نظر می رسد روایت از جهت جواز ذبح شبانه در مقام بیان نیست و فقط بیان می کند ادامه اعمال باید بعد از ذبح باشد و بر فرض پذیرش در مقام بیان بودن و نیز مطلق بودن، این اطلاق با ادله ای که زمان ذبح را روز عید می داند، مقید می شود.

۲-۲. ادله قائلان به جواز

ادله ای که برخی از فقهای معاصر^۱ در اثبات قول جواز بیان کرده اند یا می توان در دفاع از این نظر ارائه داد، عبارت اند از:

یک: روایت صحیح ابن مسکان از ابی بصیر از امام صادق (ع)

حضرت می فرماید: «اشکالی نیست که زنان زمانی که شب از بین رفت، زودتر از دیگران به منا کوچ کنند، پس باید مدتی را در مشعرالحرام توقف کرده و سپس به منا برده شوند تا رمی جمره انجام دهند، سپس مقداری صبر کرده و پس از آن تقصیر را انجام داده و برای طواف به مکه روند، مگر اینکه بخواهند از طرف آنان قربانی انجام گیرد که در این صورت باید کسی را وکیل کنند تا از جانب آنان عهده دار قربانی شود»^۲ (کلینی، ۴/۴۷۴).

عبارت «إِلَّا أَنْ يَكُنَّ يَرِدْنَ أَنْ يَذْبَحَ عَنْهُنَّ فَإِنَّهُنَّ يَوَكِّلْنَ مَنْ يَذْبَحُ عَنْهُنَّ»، استثنا از جواز تقصیر و رفتن به سمت مکه است؛ یعنی اشکالی ندارد بانوان شبانه تقصیر کرده و برای طواف به مکه روند، مگر اینکه بخواهند از طرف آنان قربانی انجام شود. راجع به اینکه مقصود از این استثنا چیست، دو احتمال وجود دارد: نخست: اگر زنان بخواهند از طرفشان قربانی انجام شود، نمی توانند تقصیر کرده و برای طواف به مکه روند، پس آن ها باید کسی را وکیل کنند تا از جانبشان ذبح کند تا بتوانند تقصیر کرده و برای انجام طواف به مکه روند.

دوم: زنان اگر بخواهند از جانبشان قربانی صورت گیرد، نمی توانند تقصیر کرده و برای طواف به مکه روند، پس آن ها باید کسی را وکیل کنند تا از طرفشان ذبح کند و چون قربانی باید در روز عید انجام گیرد، ادامه مناسک نیز پس از انجام قربانی در روز عید مجاز است.

به نظر می رسد از میان دو احتمال مذکور، به دلایل زیر احتمال اول متعین است:

دلیل اول: روایت در مقام تسهیل و ترخیص شارع نسبت به بانوان است و ترخیص و تسهیل زمانی

۱. آیت الله فیاض در کتاب تعالیق مبسوطه که در ادامه در پاورقی شماره ۱۰ استدلال ایشان تبیین شده است.

۲. عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مُسْكَانٍ عَنْ أَبِي بَصِيرٍ قَالَ: سَمِعْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ يَقُولُ: «لَا بَأْسَ بِأَنْ تَهْدَمَ النِّسَاءُ إِذَا رَأَى اللَّيْلَ فَيَقِفْنَ عِنْدَ الْمَشْعَرِ الْحَرَامِ سَاعَةً ثُمَّ يَنْطَلِقْنَ بِهِنَّ إِلَى مِنَى فَيُرْمِينَ الْجُمُرَةَ ثُمَّ يَصْبِرْنَ سَاعَةً ثُمَّ يَقْضِرْنَ وَ يَنْطَلِقْنَ إِلَى مَكَّةَ فَيَقِطْنَ: إِلَّا أَنْ يَكُنَّ يَرِدْنَ أَنْ يَذْبَحَ عَنْهُنَّ فَإِنَّهُنَّ يَوَكِّلْنَ مَنْ يَذْبَحُ عَنْهُنَّ».

محقق است که بانوانی که وظیفه‌شان قربانی است و عمدۀ بانوان حج‌گزار را شامل می‌شود، بتوانند پس از توکیل در ذبح تقصیر کرده و برای ادامهٔ مناسک به مکه بروند.

دلیل دوم: اگر صرفاً نهی از انجام تقصیر و اعمال مکه برای کسانی که وظیفه‌شان قربانی کردن است مدنظر امام(ع) بود، این معنا با استثنا کردن آنان از کسانی که مجاز به تقصیر هستند و با عبارت «إِلَّا أَنْ يَكُنَّ يَرِدْنَ أَنْ يَذْبَحَ عَنْهُنَّ» فهمیده می‌شد و نیازی به امر به توکیل نبود؛ زیرا وقتی مکلف بخواهد از طرفش قربانی صورت گیرد، به طور طبیعی کسی را برای انجام آن وکیل قرار می‌دهد و نیازی به امر به آن نیست. افزون بر آن زمان انجام قربانی روز عید است و عرف لزومی در بیان فوری اخذ وکیل در شب عید نمی‌بیند و فصاحت و بلاغت در سخن نیز اقتضا دارد استثنا برای بیان مطلب فوری و حکمی باشد که اگر در همان شب بیان نشود، فرصت برای انجام آن از دست برود و این تنها در فرضی متصور است که هدف از بیان استثنا، بیان لزوم توکیل شبانه در ذبح برای بانوان حج‌گزار باشد که بخواهند در همان شب به انجام اعمال مکه مبادرت ورزند و در عین حال لزوم انجام قربانی در روز عید مانع از آن باشد، در این صورت امام(ع) با امر به توکیل در ذبح درصدد برآمده‌اند مانع انجام اعمال مکه را از سر راه آنان بردارند.

ممکن است گفته شود از امر به توکیل معنای مطابقی آن اراده نشده است؛ زیرا عمدۀ حج‌گزاران قادر بر انجام ذبح نیستند. از این رو امام(ع) به جای امر به ذبح، به توکیل در ذبح امر کرده‌اند و این خود قرینه‌ای است که ما را از معنای مطابقی منصرف می‌سازد. زمان ذبح نیز چنان که بیان شد روز عید است و باتوجه به اینکه اعمال مکه پس از ذبح باید انجام شود، پس امر به توکیل در ذبح به معنای امر به انجام ذبح در روز عید و پس از آن ادای اعمال مکه است؛ از این رو باید احتمال اول را در معنای روایت پذیرفت. افزون بر آن از امر، جواز توکیل در ذبح نیز فهمیده می‌شود.

در پاسخ می‌توان گفت: درست است که غالب حججاج برای ذبح نیازمند نایب هستند، اما این قرینه فقط امکان و صحت استعمال امر به وکالت را به جای امر به ذبح اثبات می‌کند، اما اینکه در این روایات، این معنا توسط امام(ع) اراده شده باشد، نیازمند اثبات است و با این استدلال، مقصود بودن این معنا اثبات نمی‌شود. به خصوص در بین روایات، مواردی را می‌توان یافت که در آن‌ها از امر به توکیل همان معنای مطابقی اراده شده است؛ مانند روایت صحیح ابی بصیر از امام صادق(ع)^۱ و روایت علی بن ابی حمزه،^۲

۱. عِدَّةٌ مِنْ أَصْحَابِنَا عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنِ الْحُسَيْنِ بْنِ سَعِيدٍ عَنْ أَبِي الْمَعْرُوفِ عَنْ أَبِي بصيرٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ (ع) قَالَ: «رَخَّصَ رَسُولُ اللَّهِ (ص) وَآلَهُ لِلنِّسَاءِ وَالصَّبِيَّانِ أَنْ يَفِيضُوا بِالْبَلْبِلِ وَيُرْمُوا الْجِمَارَ بِالْبَلْبِلِ وَأَنْ يَصَلُّوا الْعِدَّةَ فِي مَنَازِلِهِمْ فَإِنْ جَفَنَ الْحَيْضُ مَضَى إِلَى مَكَّةَ وَوَكَّلَنَ مَنْ يَضْحِي عَنْهُنَّ».

۲. عَنْ عَلِيِّ بْنِ أَبِي حَسْرَةَ عَنْ أَحَدِهِمَا (ع) قَالَ: «أَيُّمَا امْرَأَةٍ أَوْ رَجُلٍ خَاطِبِ أَقَاصٍ مِنَ الْمَشْعَرِ الْحَرَامِ لَيْلًا فَلَا بَأْسَ فَلَيْتِمُ الْجُمُرَةَ ثُمَّ لِيَمِضْ وَ لِيَأْمُرْ مَنْ يَذْبَحُ عَنْهُ وَ تَقْصُرُ الْمَرْأَةُ وَ يَحْلِقُ الرَّجُلُ ثُمَّ لِيُطْفِئَ بِالنَّيِّبِ وَ بِالصَّفَا وَ الْمَرْوَةِ ثُمَّ لِيَرْجِعْ إِلَى مِثِّي فَإِنْ أَتَى مِثِّي وَ لَمْ يَذْبَحْ عَنْهُ فَلَا بَأْسَ أَنْ يَذْبَحَ هُوَ وَ لِيَحْمِلَ الشَّعْرَ إِذَا حَلَقَ بِمَكَّةَ إِلَى مِثِّي وَ إِنْ شَاءَ قَصَرَ إِنْ كَانَ قَدْ حَجَّ قَبْلَ ذَلِكَ».

(کلینی، ۴/۴۷۴). لذا اراده نشدن معنای مطابقی نیازمند دلیل و اثبات است، زیرا مقصود بودن معنای مطابقی، مطابق با اصل اولی در مقام تخاطب و مقصود بودن غیر آن نیازمند دلیل و قرینه است. علاوه بر این در برخی از روایاتی که وظیفه خائف بیان شده، به صراحت خائف امر به ذبح شده است؛ درحالی که غالباً امکان ذبح توسط خائف نیز وجود ندارد. معلوم می شود استعمال امر به توکیل در ذبح برای فهماندن ذبح، غالبی نیست به گونه ای که وضع تعینی پیدا کرده باشد و مخاطب با استعمال امام (ع) از امر به توکیل در ذبح، لزوم ذبح را متوجه و به آن منتقل شود.

دو. روایت صحیح حفص از ابی بصیر از امام صادق (ع)

حضرت فرمودند: «پیامبر خدا (ص) برای زنان و ضعیفان مجاز دانستند که شبانه از مشعر (مزدلفه) کوچ کنند و شبانه رمی را انجام دهند و اگر می خواهند در همان شب طواف زیارت را انجام دهند، کسی را توکیل کنند تا از جانب آنان قربانی را انجام دهد»^۱ (کلینی، ۴/۴۷۵).

این روایت برای همه بانوان کوچ شبانه از مشعر، رمی شبانه و انجام شبانه اعمال مکه را پس از توکیل در ذبح مجاز دانسته است. قائلان به جواز معتقدند: «عرف از این روایت چنین می فهمد که ضعفا زمانی که شبانه از مشعر کوچ کنند و رمی را انجام دهند و بخواهند طواف زیارت را انجام دهند، یعنی نمی خواهند تا روز عید در منا بمانند و اعمال آن روز و از جمله ذبح را انجام دهند، لذا به توکیل در ذبح امر شده اند. این روایات درباره ذبح در شب ساکت است، درحالی که روایات وارده راجع به خائف به جواز ذبح شبانه تصریح دارد و این خود شاهدی است بر اینکه ذبح شبانه برای آنان جایز نیست. از طرف دیگر مقتضای روایت این است که تقصیر در شب برای آنان جایز باشد، زیرا تقصیر قبل از طواف زیارت انجام می شود»^۲ (فیاض، ۴۸۹).

ممکن است گفته شود عبارت «فَإِنْ أَرَادُوا أَنْ يَزُورُوا الْبَيْتَ وَكَلُوا مَنْ يَذْبَحُ عَنْهُمْ» دلالت بر جواز انجام شبانه اعمال مکه ندارد، بلکه دال بر این است که هرگاه بخواهند اعمال مکه را به جا آورند، باید ابتدا قربانی را انجام دهند.

در پاسخ می توان چنین گفت که؛ اولاً سیاق روایت، بیان ترخیص و تسهیل در حق بانوان است و ترخیص و تسهیل با جواز انجام شبانه اعمال مکه سازگار است نه انجام اعمال در وقت خودش؛ ثانیاً

۱. عَنْ حَفْصِ بْنِ الْبُخْتَرِيِّ وَغَيْرِهِ عَنْ أَبِي بَصِيرٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ (ع) قَالَ: «رَخَّصَ رَسُولُ اللَّهِ (ص) لِلنِّسَاءِ وَ الضُّعْفَاءِ أَنْ يَقِضُوا مِنْ جَمْعِ بَلِيلٍ وَأَنْ يَزُومُوا الْجُمْرَةَ بِبَلِيلٍ فَإِنْ أَرَادُوا أَنْ يَزُورُوا الْبَيْتَ وَكَلُوا مَنْ يَذْبَحُ عَنْهُمْ».

۲. «و بكلمة: ان المستفاد من رواية التوكيل عرفا هو أن الضعفاء اذا افاضوا من المشعر ليلا و رموا الجمرة ليلا و أرادوا زيارة البيت، فمعنى هذا أنهم لا يريدون البقاء في منى حتى يقوموا في يوم العيد بأعمال ذلك اليوم، منها الذبح أو النحر، فلذلك أمروا بتوكيل من يذبح عنهم في نهار العيد. هذا، إضافة إلى أن سكوت هذه الروايات عن الذبح لهم بالليل، و تصریح روایات الخائف بجواز له بالليل شاهد علی عدم جوازهم ليلا. هذا من ناحية، و من ناحية اخرى ان مقتضاها جواز التقصير أو الحلق لهم بالليل علی اساس أن موضعه من الناحية التسلسلية قبل زيارة البيت».

روایت از نظر زمان اراده مطلق است؛ لذا اراده انجام اعمال مکه می‌تواند همان شب عید باشد؛ ثالثاً استفاده معنای انجام قربانی از امر به توکیل در ذبح نیازمند قرینه و اثبات است و در اینجا دلیلی که ما را از معنای مطابقی منصرف سازد، وجود ندارد.

۳. نقد و بررسی و بیان قول مختار

روایات مستند طرفین سند صحیحی دارد و هیچ‌یک از فقها نیز در خصوص سند این روایات مناقشه‌ای ندارند. عمده بحث را باید در بررسی دلالت روایات و تعارض یا عدم تعارض آن‌ها با یکدیگر متمرکز کرد. در نگاه اول ممکن است این روایات متعارض به نظر برسند، اما با نگاه دقیق می‌توان به این نتیجه دست یافت که تعارض مستقری بین این روایات از جهت دلالت وجود ندارد؛ زیرا ادله دال بر جواز تقصیر و ادای اعمال مکه در شب عید، رتبه تقصیر و اعمال مکه را بعد از رمی و ذبح می‌دانند و به دلیل ممکن نبودن انجام قربانی در شب عید و زودتر از موعد برای کسانی که وظیفه‌شان قربانی است، وکالت در ذبح را کافی دانسته‌اند. این ادله با آیه و روایاتی که بر لزوم ترتیب بین اعمال منادیت دارند، منافات ندارند. همچنین مطابق با کلام اندیشمندان اصولی می‌توان اطلاق فهمیده شده از روایات مستند قاتلان به عدم جواز را با روایات آمره به توکیل در ذبح مقید و مطلق را بر مقید حمل کرد؛ زیرا تکلیف واحد و مطلق، منفی و مقید، مثبت است. در چنین صورتی عرف، مقید را مفسر مطلق به شمار می‌آورد و تنافی بین دو دلیل را با این حمل از بین می‌برد و اگر چنین حملی صورت نگیرد، تنافی دو دلیل همچنان باقی خواهد ماند (مظفر، ۱۹۲/۱؛ نایینی، ۵۴۱/۱؛ حسینی فیروزآبادی، ۳۹۰/۲).

توضیح بیشتر اینکه روایت صحیح سعید سمان، بانوان حج‌گزاری که وظیفه‌شان قربانی است را از خروج از منا قبل از انجام قربانی منع کرده است. فعل «تذبح» در این روایت ظهور در انجام ذبح توسط خود بانوی حج‌گزار دارد و از نظر زمان انجام ذبح که شب عید یا روز عید باشد نیز مطلق است، اما این اطلاق با روایاتی که زمان انجام قربانی را روز عید می‌داند، مقید می‌شود. نتیجه این می‌شود که بانوی حج‌گزاری که وظیفه‌اش قربانی کردن است، قبل از انجام قربانی در روز عید نمی‌تواند از منا خارج شود؛ خواه اراده انجام طواف زیارت داشته باشد یا نه؛ خواه بخواهد کسی از طرف او قربانی کند یا نه؛ «مَنْ كَانَ مِنْهُمْ عَلَىهَا هَدًى لَا تَبْرَحَ حَتَّى تَذْبَحَ، سواءَ يريد أن يزور البيت أم لا و سواءَ يريد أن يذبح عنه أم لا». این اطلاق با روایات امرکننده به توکیل در ذبح یعنی روایت صحیح حفص و روایت صحیح ابن مسکان مقید و نتیجه چنین می‌شود: اگر می‌خواهد ذبح را انجام دهد از منا خارج نشود، مگر اینکه بخواهد شبانه طواف زیارت را انجام دهد که در این صورت باید کسی را برای ذبح وکیل کند (تقیید با روایت حفص) یا مگر

اینکه بخواهد کسی از طرف او ذبح را انجام دهد (تقیید با روایت ابن مسکان). به طور خلاصه: «من کان منهن علیها هدی لاتبرح حتی تذبح إلا ترید أن تزور البیت أو أن یذبح عنها فإنها توکل من یذبح عنها».

ممکن است گفته شود این حمل در صورتی صحیح است که امر به توکیل در ذبح کنایه از انجام قربانی در روز عید نباشد وگرنه معنا چنین می شود: کسی که وظیفه اش قربانی کردن است از منا خارج نشود تا خود یا وکیلش قربانی را انجام دهد و از آنجاکه زمان انجام قربانی روز عید است، این دسته از بانوان حج گزار قبل از انجام قربانی نمی توانند تقصیر و طواف زیارت را انجام دهند.

در پاسخ می توان گفت: عرف و مخاطب روایت از امر به وکیل گرفتن برای ادای قربانی، جواز تقصیر و انجام شبانه اعمال مکه پس از توکیل در ذبح را به دلایل زیر می فهمد:

۱. کنایه بودن این امر برای فهماندن لزوم ادای قربانی در روز عید توسط نایب، مستلزم قرینه و دلیلی است که ذهن مخاطب را از معنای مطابقی توکیل به انجام متعلق وکالت یعنی ذبح منتقل سازد و چنین دلیلی وجود ندارد. فهم معنای انجام ذبح و نه وکالت در ذبح، از امر به توکیل در صورتی میسر است که در اثر کثرت استعمال، امر به وکالت در این معنا وضع تعینی یافته باشد، درحالی که چنین تعینی در روایات مشاهده نمی شود.

۲. تفهیم لزوم نایب گرفتن در شب عید برای ادای قربانی فردا نیز موجه نیست؛ زیرا فرض بر این است که کسانی که حج تمتع انجام می دهند، می دانند باید فردا خود یا وکیلشان عمل ذبح را انجام دهد و لزومی برای بیان انجام فوری آن در شب عید وجود ندارد. پس اگر هدف امام (ع) صرفاً بیان جواز توکیل در ذبح برای این دسته از بانوان بود، نیازی به بیان آن در شب عید نبود و حضرت می توانستند این دسته از بانوان را از انجام زودتر از موعد اعمال منع کرده و صحبتی از لزوم توکیل در ذبح به میان نیاورند. اگر ذبح در شب نیز برای آنان جایز بود، نیازی به توکیل شبانه نبود و اگر می خواستند شبانه برای طواف بروند، خودشان شبانه ذبح را نیز انجام می دادند، همان طور که خودشان شبانه رمی جمره را انجام دادند و سپس برای طواف به مکه می رفتند، بنابراین امر امام (ع) به توکیل در ذبح، دال بر جایز نبودن ذبح شبانه برای آنان است (فیاض، ۴۸۹).

باتوجه به عدم جواز ذبح شبانه برای آنان فهمیده می شود حضرت درصددند بیان کنند اگر آنان می خواهند شبانه سایر اعمال را انجام دهند و خودشان قصد انجام ذبح در روز عید ندارند، ابتدا برای انجام قربانی در روز عید، نایب اختیار کنند و پس از آن مانند سایرین به ادامه اعمال بپردازند.

با این سخن، ضرورت بیان لزوم توکیل در شب عید نیز روشن می شود و آن فراهم کردن اسباب تسهیل انجام مناسک برای بانوانی است که درصدد به جا آوردن حج تمتع هستند. سخنی که روایت صحیح حفص

از ابی بصیر نیز به روشنی بر آن دلالت دارد و آن را تأیید می‌کند، زیرا در این روایت بیان شده است که بانوانی که قصد انجام طواف زیارت در شب عید را دارند، فردی را برای ذبح فردا وکیل کنند.

روایت صحیح سعید اعرج نیز با مفهوم شرط دلالت دارد بر اینکه اگر برعهده‌شان قربانی است، نباید تقصیر کنند و برای انجام اعمال مکه راهی مسجدالحرام شوند. این معنا اطلاق داشته و اعم از این است که آنان کسی را برای ذبح وکیل قرار دهند یا نه یا اراده انجام اعمال مکه را داشته باشند یا نه. اطلاق این مفهوم نیز با منطوق روایت صحیح ابن مسکان و حفص مقید می‌شود، زیرا مفهوم شرط دال بر عدم جواز تقصیر به طور مطلق است و منطوق این دو روایت نیز بر جواز تقصیر و اعمال مکه با فرض اراده زیارت و نایب‌گرفتن در ذبح دلالت دارد. نتیجه این می‌شود که در صورت اشتغال ذمه به انجام قربانی تقصیر جایز نیست، مگر اینکه بخواهند طواف زیارت انجام دهند یا از طرف آنان قربانی صورت گیرد که در این دو فرض، پس از نیابت‌دادن به دیگری برای انجام قربانی در روز عید، می‌توانند شبانه تقصیر کرده و اعمال مکه را انجام دهند؛ از این رو قائلان به جواز معتقدند مفهوم شرط در روایت صحیح سعید اعرج نه تنها مانع از جواز نیست، بلکه این روایت می‌تواند بر جواز تقصیر شبانه نیز دلالت داشته باشد، اما قبل از انجام تقصیر و سایر مناسک توسط بانوان حج‌گزار، آنان موظف به وکیل‌گرفتن برای انجام قربانی هستند؛ زیرا بر اساس روایت صحیح ابی بصیر، ذبح شبانه برای آنان جایز نیست. در این صورت آنان مجازند پس از انجام تقصیر شبانه برای طواف راهی مسجدالحرام شوند^۱ (فیاض، ۴۹۰).

استناد به سیره در کلام محقق خوبی (ره) برای اثبات عدم جواز تقصیر شبانه و اعمال مکه صحیح به نظر نمی‌رسد، زیرا وجود چنین سیره‌ای اولاً نیازمند اثبات است؛ ثانیاً بر فرض اثبات، با وجود روایات دال بر جواز تقصیر و اعمال مکه در شب عید چنان‌که گذشت، دارای اعتبار نیست؛ ثالثاً بر فرض اعتبار، مختص کسانی است که بخواهند قربانی را در روز عید انجام دهند و اینکه سیره همه بانوان حج‌گزار بر انجام تقصیر و اعمال مکه پس از انجام قربانی استوار باشد، نیازمند دلیل مثبت است که وجود ندارد.

علاوه بر این با قطع نظر از اشکالات مذکور، نهایتاً سیره دال بر این است که بانوان حج‌گزار، تقصیر و سایر اعمال را پس از ذبح در روز عید انجام می‌داده‌اند، اما بر جایز نبودن انجام زودتر از موعد این اعمال دلالت ندارد.

۱. «بل الأظهر جوازه باللیل، لصحیحة سعید الأعرج المتقدمة. و دعوی: أن قوله علیه السلام فیها: «فان لم یکن علیهن ذبح فلیأخذن من شعورهن، و یقصرن من أظفارهن، و یمضین الی مکه» یدل بمقتضی مفهوم الشرط أنه اذا كان علیهن ذبح لم یجز لهن ذلك. مدفوعة: بأن الظاهر منه عرفاً انه اذا كان علیهن ذبح فلیوکلن فیہ أولاً، ثم یقمن الی زیارة البیت، كما ورد نظیر هذا فی صحیحة ابی بصیر المتقدمة، فان مفادها كما مر أنه لا یجز لهن الذبح فی اللیل، فاذا كان علیهن ذبح و أردن زیارة البیت، فعلیهن أن یوکلن فیہ حتی یقوم بالذبح عنهن فی یوم العید، ثم یقصرن و یمضین الی مکه لیلا لزیارة البیت...».

با وجود دلالت روایاتی که گذشت بر جواز تقصیر و انجام شبانه اعمال مکه پس از توکیل در ذبح، نمی توان به صرف مؤخر بودن حلق و تقصیر از ذبح، بر عدم جواز انجام زودتر از موعد این افعال استدلال کرد.

ضعیف ترین استدلال برای اثبات عدم جواز تقصیر شبانه، استناد به ادله ای است که شروع اعمال را از رمی می داند و این دلیل اگر خلاف مقصود محقق خویری را اثبات نکند، مقصود ایشان را اثبات نمی کند؛ زیرا در صورت پذیرفتن ملاک بیان شده ایشان باید گفت: با جواز شروع رمی در شب برای بانوان حج گزار، ادامه اعمال نیز باید در شب جایز باشد، چون در این فرض نیز حج گزار اعمال خود را با رمی شروع کرده است و ذبح و حلق نیز بعد از رمی انجام می گیرند.

ممکن است گفته شود: در روایت صحیح ابی المغراء از ابی بصیر از امام صادق (ع) چنین نقل شده است: «رسول گرامی اسلام (ص) اجازه دادند تا زنان و ضعیفان از بین جمع حج گزار شبانه به منا بروند و شبانه رمی را انجام دهند و نماز صبح را در منازلشان ادا کنند، پس اگر از پیشامد قاعدگی ترسان هستند، به مکه رفته و کسی را وکیل کنند از جانب آنان قربانی کند»^۱ (کلینی، ۴/۴۷۴) و این روایت با مفهوم شرط، دلالت دارد بر اینکه فقط زنان معذور می توانند پس از توکیل در ذبح، برای انجام اعمال مکه به مسجدالحرام روانه شوند.

در پاسخ می توان گفت مفهوم شرط در این روایت بر انحصار دلالت ندارد. توضیح بیشتر اینکه: بر فرض پذیرش انحصار مفهوم شرط در این روایت، این روایت با روایت حفص در تعارض خواهد بود. بدین گونه که مفهوم هر روایت با منطوق روایت دیگر در تضاد است و ظهور در انحصار را نفی می کند، زیرا روایت ابی المغراء دال بر این است که فقط خائفان از حیض می توانند شب عید برای ادای اعمال کسی را برای ذبح وکیل کرده و به مکه روند و روایت حفص نیز دلالت دارد بر اینکه فقط کسانی که اراده انجام طواف زیارت را کرده اند، می توانند پس از توکیل در ذبح به مکه روند.

در این صورت راه برطرف کردن تعارض این است که دست از ظهور هر یک از دو روایت در انحصار برداریم، زیرا با ظهور دو روایت در استقلال، تنافی در کار نیست و هر روایت، سببی را برای جواز ادای اعمال مکه در شب عید بیان می کند و نتیجه این می شود که کسی که از پیشامد قاعدگی ترسان است یا می خواهد شبانه اعمال مکه را انجام دهد، پس از توکیل در ذبح می تواند راهی مسجدالحرام شود.

به نظر می رسد قول به جواز تقصیر و انجام شبانه اعمال مکه پس از توکیل در ذبح به صواب نزدیک تر

۱. عَنْ أَبِي الْمَغْرَاءِ عَنْ أَبِي بَصِيرٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ (ع) قَالَ: «رَخَّصَ رَسُولُ اللَّهِ (ص) وَلِيَ اللَّهِ لِلنِّسَاءِ وَالضَّعِيفَاتِ أَنْ يَفِضُوا بِبَلْبَلٍ وَيُرْمُوا الْجَمَارَ بِبَلْبَلٍ وَأَنْ يَصَلُّوا الْعِدَّةَ فِي مَنَازِلِهِمْ فَإِنْ خِفْنَ الْحَيْضَ مَضَيْنَ إِلَى مَكَّةَ وَوَكَّلْنَ مَنْ يَضَعِي عَنْهُنَّ».

است و ادله ارائه شده برای جایز نبودن تقصیر شبانه و اعمال مکه از قوت لازم برای اثبات این قول برخوردار نیست. البته در صورتی که ادله محل بحث اجمال داشته باشد و فقیه نتواند حکم شرعی را از آن استنباط کند، باید به اصل عملی احتیاط رجوع کند و معتقد شود برای آن دسته از بانوانی که در حال انجام حج تمتع اند، انجام تقصیر و سایر اعمال تنها بعد از انجام قربانی در روز عید مجاز است.

نتیجه گیری

نتایج حاصل از این پژوهش را می توان در موارد زیر خلاصه کرد:

۱. مستفاد از مجموع روایات، انجام عمل ذبح در روز عید قربان است و روایات، انجام زودتر از موعد قربانی را جز برای خائف جایز ندانسته اند. بنابراین اگر بانوی حج گزار بخواهد خودش عمل قربانی را انجام دهد، باید تا روز عید در منا بماند، اما اگر بخواهد شبانه علاوه بر رمی، سایر اعمال مترتب بر ذبح را نیز انجام دهد، باید ابتدا فردی را برای قربانی وکیل کند تا به نیابت از او در روز عید عمل ذبح را انجام دهد و سپس شبانه تقصیر کرده و برای انجام اعمال مکه راهی مسجدالحرام شود.
۲. مشهور فقهای امامیه هر چند تقصیر و انجام شبانه اعمال مکه را برای بانوی معذور مجاز دانسته اند، اما متقدمان و عمده فقهای متأخر راجع به جواز یا عدم جواز تقصیر شبانه و ادامه اعمال برای سایر بانوان اظهار نظر نکرده اند. فتوای عمده فقهای معاصر و نزدیک به معاصر نیز بر جایز نبودن تقصیر شبانه شکل گرفته است، اما استدلال های محدود ارائه شده از برخی از آنان راجع به این حکم برای اثبات عدم جواز تقصیر شبانه کافی نیست. ادله ای که در این پژوهش برای جواز تقصیر و ادای شبانه اعمال مکه برای همه بانوان موظف به ذبح و البته بعد از توکیل در ذبح اقامه شد، علاوه بر اینکه قادر بر اثبات این حکم است، می تواند به استدلال مخالفان نیز پاسخ دهد.

منابع

قرآن کریم

ابن زهره، حمزة بن علی، غنية النزوع الی علمی الاصول والفروع، چاپ اول، قم: امام صادق (ع)، ۱۴۱۷ق.
ابوالصلاح حلبی، تقی بن نجم، الکافی فی الفقه، چاپ اول، اصفهان: کتابخانه عمومی امام امیرالمؤمنان (ع)، ۱۴۰۳ق.

بحرانی، یوسف بن احمد، الحدائق الناضرة فی احکام العترة الطاهرة، قم: اسلامی، ۱۴۰۵ق.

تبریزی، جواد بن علی، التهذیب فی مناسک العمرة والحج، چاپ اول، قم: دار التفسیر، ۱۴۲۳ق.

_____، صراط النجاة، چاپ اول، قم: دار الصدیقة الشهيدة، ۱۴۲۷ق.

حر عاملی، محمدبن حسن، تفصیل وسائل الشیعة الی تحصیل مسائل الشریعة، چاپ اول، قم: آل البیت (ع)، ۱۴۰۹ق.

حسینی فیروزآبادی، مرتضی، عناية الاصول، قم: فیروزآبادی، ۱۴۰۰ق.

حکیم، محمدسعید، مناسک الحج و العمرة، چاپ هشتم، بی جا: بی نا، ۱۴۲۲ق.

خویی، ابوالقاسم، المعتمد فی شرح المناسک، چاپ اول، قم: مدرسه دارالعلم، ۱۴۱۰ق.

_____، موسوعة الامام الخوئی، چاپ اول، قم: مؤسسه إحياء آثار الإمام الخوئی (ره)، ۱۴۱۸ق.

شیرازی زنجانی، موسی، مناسک الحج، چاپ اول، قم: مؤسسه الولاء للدراسات، ۱۴۲۱ق.

شهید اول، محمدبن مکی، الدروس الشرعية فی فقه الإمامیة، چاپ دوم، قم: اسلامی، ۱۴۱۷ق.

صاحب جواهر، محمدحسن بن باقر، جواهر الکلام فی شرح شرائع الاسلام، چاپ هفتم، بیروت: دار إحياء التراث العربی، ۱۴۰۴ق.

طوسی، محمدبن حسن، تهذیب الاحکام، تهران: دار الکتب الاسلامیة، ۱۴۰۷ق.

علامه حلّی، حسن بن یوسف، تذکرة الفقهاء، چاپ اول، قم: آل البیت (ع)، ۱۴۱۴ق.

فیاض، محمداسحاق، تعالیق مبسوطه علی العروة الوثقی، چاپ اول، قم: محلاتی، بی تا.

قطب الدین کیدری، محمدبن حسین، اصباح الشیعة بمصباح الشریعة، چاپ اول، قم: امام صادق (ع)، ۱۴۱۶ق.

قمی سبزواری، علی بن محمد، جامع الخلاف و الوفاق، چاپ اول، قم: زمینه سازان ظهور امام عصر (ع)، ۱۴۲۱ق.

کلینی، محمدبن یعقوب، کافی، چاپ چهارم، تهران: دارالکتب الاسلامیة، ۱۴۰۷ق.

محقق حلّی، جعفر بن حسن، شرایع الاسلام فی مسائل الحلال و الحرام، قم: اسماعیلیان، ۱۴۰۸ق.

محقق داماد، محمد، کتاب الحج، قم: چاپخانه مهر، ۱۴۰۱ق.

مظفر، محمدرضا، اصول الفقه، قم: اسماعیلیان، بی تا.

نایینی، محمدحسین، اجود التقریرات، قم: مصطفوی، ۱۳۶۸.